

K. HORVÁTH ZSOLT

Mindenekelőtt szeretném megköszönni Horváth Sándornak, Majtényi Györgynek és Ständeisky Évának azt az alapos munkát, melyet a Mérei Ferencről szóló társadalmi életrajzomba fektettek. Nem pusztán az udvariasság vezet erre, de az is, hogy az ember pályája során ritkán kap olyan elmélyült, megvilágító erejű gondolatokkal és kritikai megjegyzésekkel tűzdelt, ugyanakkor jóindulatú, segítő szándékú kommentárokat, mint amelyeneket én kaptam opponenseimtől. Ezek egyszerre láttatják és értelmezik külső szempontból munkámat, másfelől értékes, a mű egészét érintő meglátásaik és értelmezési javaslataik révén a szöveg egyes részeit számomra is új fénytörésbe helyezik. Külön köszönöm természetesen a méltatásokat is, amelyek megerősítettek például abban, hogy igenis érdemes a **társadalmi életrajz** elsőre talán különös műfajával kísérletezni, hiszen egy ilyen vizsgálat más léptékekben mutatja meg a politikai akaratképzés és a hatalom működését, a társadalmi viszonyok és hálózatok szerepét, továbbá köszönöm azt is, hogy bírálóm megerősítették az életút fogalmában rejlő inkoherencia, ellenmondásosság jelentőségét. Ugyanakkor természetesnek veszem, hogy érdeklődése alapján ki-ki más témakört vagy fejezetet emelt ki, s így más-más kritikai észrevételt fogalmazott meg. Válaszomban alfabetikus sorrendben reagálok opponenseim felvetésire, kérdéseire, amennyiben átfedés esete áll fenn más bírálókkal, úgy igyekszem jelezni a főszövegben.

Horváth Sándor opponensi véleménye zárlatában össze is foglalta az általa leglényegesebbnek tartott négy szempontot. 1) Bírálóm Mérei Ferenc életrajzának értelmezésében egyszerre találónak, s módszertanilag problematikusnak tartja a Jean Piaget által javasolt akkomodáció–asszimiláció fogalompárost. A svájci filozófus ugyanis úgy vélte, hogy a szubjektum nem önmagában van, de nem is a társadalmi környezet hozza létre azt, hanem a **milióval való szüntelen interakció során a szubjektum képezi meg önmagát**. Mivel Piaget szemében az ember mindig **dinamikus egyensúlyra** törekszik, így a milió és a szubjektum közötti viszony folyamatosan változásában az egyén az asszimiláció és az akkomodáció módozatait alkalmazza. Az asszimiláció során a gyermek úgy idomul a környezethez, hogy az számára elfogadható legyen, míg az akkomodáció során a gyermek úgy alakítja át **önmagát**, hogy alkalmazkodni tudjon a megváltozott külső körülményekhez, hogy aztán azokon is formálni tudjon. Ha eme mozzanatok nem vezetnek eredményre, akkor a gyermek helyzete destabilizálódik, kibillen a nyugalmi állapotból, ami arra ösztönzi őt, hogy új megoldásokat keressen. Ennek a keresésnek a végső célja pedig a fentebb említett **egyensúlyi állapot** helyreállítása. Mivel a milió folyamatosan változik, ezért a gyermeknek újra és újra neki kell veselkednie az asszimiláció és az akkomodáció munkájának.

A történeti kutatás során természetesen nemcsak forrásokat kellett felkutatnom, de alaposan meg kellett ismernem a pszichológia egyes részterületeinek teljesítményeit. Mivel általában is érdekel a tudománytörténet, azaz régebben keletkezett szövegek alapos újraolvasása és kontextualizálása, így ez a feladat örömmel töltött el. Azért is, mert a kortárs társadalomtudományok fogalmi készlete megítélésem szerint sokszor oly módon telítődik politikai tartalommal, hogy az adott kifejezés heurisztikus tartalma elsikkad. Számomra ilyen fogalom volt az **identitás**, akár magában, akár jelzés szerkezet részeként áll. Hadd idézzem itt Carlo Ginzburgot, akinek múlhatatlan érdemei vannak a történeti kutatás módszertani megújításában. „Úgy gondolom – mondja a nemrég meghalt olasz történész –, mindig különbséget kell tennünk a megfigyelő kategóriái és a cselekvő kategóriái között. (...) Tehát azt mondanám,

hogy az »identitás« szó minden bizonnyal része a cselekvő nyelvének vagy nyelveinek. De elemzési kategóriaként véleményem szerint nem működik. Miért? Mert elsősorban politikai fegyverről van szó, s ezt távolságtartással, másfajta elemzési kategória segítségével kell megvizsgálnom. Ami számomra rejtélyes, sőt aggasztó is az »identitás« szóval kapcsolatban, az elsősorban az etimológiája: a latin *idem* szóból származik, ami »ugyanazt« jelenti. Tehát az ember változó természete nem szerepel benne. De van valami, ami még aggasztóbb. Amikor valaki az olasz identitásról, az európai identitásról vagy a zsidó identitásról beszél, szerintem ez a cselekvő nyelvének része. De az én nyelvemnek nem része, mert nem fogadnám el az elképzelést valami rögzítetttről, valami távoli múltban gyökerezőről, ami még mindig velünk van”.¹

Az identitás fogalmának évtizedekig tartó társadalomtudományos sikere engem megriasztott, főleg, ha jelzős szerkezetben használták, hiszen arra utalt, hogy eme minőség évtizedeken keresztül változatlan, *horribile dictu* ugyanaz maradt. Amikor hozzáfogtam az életrajz első részéhez, semmiben nem voltam biztosabb, minthogy úgyszólván képtelenség a 20. századi Magyarországon úgy végigélni majdnem nyolc évtizedet, hogy az ember nem változik meg. Különösen egy olyan ember esetében, aki nem elefántcsonttoronyban élt, hanem minden lélegzete metapolitikai üzenet is volt. Az állandóság tézise tehát ellentmondana annak, hogy egy állandóan változó, ideológiai, politikai, társadalmi, kulturális tekintetben egymás antitéziseinek beállított rendszerekben **az ember ugyanaz, változatlan** maradhat. Ez az emberről alkotott laboratóriumi felfogás számomra teljesen életidegen. Tengelyi László *Élettörténet és sorseseemény* című könyve pedig arra a felismerésre vezetett rá, hogy Paul Ricœur **elbeszéli önazonosság** fogalma éppen azokat a töréspontokat iktatja ki vagy hidalja át az elemzésben, melyek az élettörténeti kutatásnak történetileg a legizgalmasabb részeit képezik (például, hogy demokratikus meggyőződése mellett hogyan dolgozhat együtt valaki sztálinistákkal).²

A lélektan történetének alaposabb megismerése azonban olyan, ma már nem annyira divatozó szöveget adott a kezembe, melyek választ adtak a kérdéseimre. Horváth Sándor nagyon pontosan mutat rá arra, hogy Jean Piaget asszimiláció–akkomodáció fogalompárosának kiválasztásában az a módszertani meggyőződés is dolgozott, hogy egy történeti problémát történetiséggel bíró módszertannal lehet megítélésem szerint leginkább megközelíteni (ez az „émikus” szempont a kutatásban). Az identitás fogalmának sikere csak az 1970-es években indult, az 1990-es években pedig már úgyszólván mindenre ezt a kifejezést használták, ehhez képest Piaget megközelítése a feledés homályába merült, holott – a megváltoztatandók megváltoztatásával – jóval pontosabban mutat rá arra, hogyan **válhatunk újra és újra önmagunkká** a folytonosan változó politikai, ideológiai, társadalmi, kulturális körülmények között.

Ezzel együtt még mindig kérdéses marad az, amit Horváth Sándor felvet: „a szerző a dolgozat több pontján nagyon meggyőzően használja az alkalmazkodás és az alakítás kettősségét, de a teljes életút minden fordulatát mégsem lehet egyetlen pszichológiai eredetű fogalompárral megvilágítani: egy kulcs nem illik minden zárba”. Eme jogos felvetésre azonban nem lehet általános, elméleti szinten válaszolni, így egy sokkal adekvátabb empirikus példa álljon itt. Ha például a rövid, de mégis roppant fontos 1948 nyara és 1950 tavasza közötti időszak Mérei Ferencére kérdezzük rá, tudniillik, demokrataként hogyan dolgozhat az ember együtt sztálinistákkal, akkor **a modell csődöt mond**. Ha ugyanis az akkomodáció azt jelenti, hogy oly módon alakítja át az ember magát, hogy alkalmazkodni tudjon a külső körülményekhez, hogy aztán formálhassa őket, akkor – hangsúlyozom, a mából visszatekintve – ez a

¹ Naveen KISHORE, My Questions were Affected by Fiction. Carlo Ginzburg (1939 –2026), Pioneer of Microhistory, *Scroll.in*, 2026. június 28. URL: <https://scroll.in/article/1093696/my-questions-were-affected-by-fiction-carlo-ginzburg-1939-2026-pioneer-in-microhistory>

² TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantisz, 1998., ill. Paul RICŒUR, A narratív azonoság, in *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, László János – Thomka Beáta (szerk.), Budapest, Kijarat, 2001, 15–26.

pszichológus élettörténetének egyik legsúlyosabb tévedése. Ha kifelé sztálinistának színlelem magam, hogy az Országos Neveléstudományi Intézet főigazgatójaként folytassam a fővárosi szinten megkezdett köznevelési reformhoz kapcsolódó kutatásokat nem kis részben ugyanazokkal a munkatársakkal, akkor a jól ismert Lukács György nevéhez kapcsolt retorikai fordulatig érünk el: „hogya lehetséges, mint Razumihin mondja a Raszkolnyikovban, az igazságig keresztülhazudni magunkat”.³ Származhat-e jó abból, ha gazemberekkel szövetkezem? Megér-e a köznevelési reform folytatása annyit, hogy közben gátlástalan és kegyetlen politikai kalandorokkal kell egy gyékényen árulnom? Olyanokkal, akiket a köznevelési tervszámok teljesítésén kívül az oktatásban megtestesülő igazságosság gondolata (mely a mélyben Méreit vezérelte) jöttányit sem izgat? Ez nyilvánvaló tévedés volt, Piaget modelljének a fonákja, hisz az igazmondás erkölcsi kötelessége, az igazság bátorsága, mely Mérei Ferencet mindvégig jellemezte, itt bizony csorbát szenvedett. Ez a súlyos tévedés, mint az életrajz több pontján ki is bontottam, a pszichológust mindvégig nagyon izgatta, újra és újra visszatért hozzá, láthatóan nem tudott egyértelmű választ adni rá. Piaget elméletének kontextuális kritikáját azonban a disszertációban nem kötöttem össze ezzel az esettel, így valóban köszönettel tartozom Horváth Sándornak, hogy éles szemmel rámutatott a módszer hibalehetőségeire.

Ez a felismerés azonban akaratlanul is átvezet opponensem harmadik kérdéséhez (a 2. sz. kérdéshez még visszatérek): ez pedig „Mérei 1948–1950 közötti intézményi szerepének erkölcsi és politikai megítélése a dolgozat egyik legfontosabb dilemmája, amelyet a szerző jól kezel, de amelynek súlya miatt további értelmező hangsúlyokat is elbírna”. Ezzel magam is egyetértek, noha a kötet több pontján vizsgáltam ezt a kérdést, de valóban a probléma súlya miatt érdemes visszatérni hozzá. Az értekezés ugyan vizsgálja Mérei Ferenc szembenézését egykori önmagával, illetve ennek kommentárját, ugyanakkor nem tisztázza azt, **milyen felelősségről** beszélünk. A felelősség kérdésében számomra mindmáig Karl Jaspers *Die Schuldfrage* című, eredetileg 1946 áprilisában megjelent könyve a legmegvilágítóbb gondolatmenet, mely értelemszerűen a náci bűnökért elkövetett német felelősség rétegeit firtatja, ám tágabb értelemben is tanulságos lehet. A német filozófus és pszichiáter négy felelősségtípust különböztet meg: 1. büntetőjogit, 2. politikait, 3. morálist és 4. metafizikait. Mivel Mérei Ferenc sem az akkori, sem az 1990 utáni jogállami felfogás szerint semmilyen felróható bűncselekményt nem hajtott végre 1948 és 1950 között, ezért az elsőt határozottan kizárnám.

A politikai felelősség bizonyos része azonban rá is vonatkozik, csakúgy mint minden akkor élő magyar állampolgárra, hisz Jaspers olvasatában ez „az államférfiak cselekedeteiben és egy állam állampolgárságában nyilvánul meg, amelyek következtében nekem kell viselnem annak az államnak **a cselekedetei által** okozott következményeket, amelynek hatalma alá tartozom, és amelynek rendje révén létezem. **Minden embernek közös felelőssége, hogyan kormányozzák**”.⁴ Ez a megközelítés azonban megint túlzottan tág egy életrajz kereteihez, hiszen a politikai felelősség nemcsak az államférfiaké, beleértve a szakpolitikust is, hanem úgyszólván minden akkori magyar állampolgáré (még akkor is, ha persze az egykori döntés súlya másképpen veti a felelősség kérdését). Mérei Ferenc szakpolitikai tevékenységét valódi kritika nem érte, hisz a köznevelési reform megfelelt az akkori Európában vágyott társadalmi igazságosságnak, ami felróható, az inkább a sztálinista adminisztrációval való másfél éves együttműködés. Ez azonban nem politikai, mint inkább erkölcsi kérdéseket feszeget.

A morális felelősség problémája tehát érdekesebb számunkra, amennyiben minden egyén által elkövetett cselekedet, akkor is, ha parancsra tette az illető, erkölcsi megítélés alá esik. „Ez a saját lelkiismeretünk, illetve a barátainkkal, a hozzánk közel állókkal, a szeretteinkkel, a lelkünkkel törődő embertársainkkal való kommunikáció szintje”.⁵ Az értekezés 3.

³ LUKÁCS György, A bolsevizmus mint erkölcsi probléma, in *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok, 1918–1919*, Mesterházi Miklós (szerk.), Budapest, Magvető, 1987, 41.

⁴ KARL JASPERS, *Die Schuldfrage*, Heidelberg, Lambert Schneider, 1946, 31.

⁵ Ugyanott, 31.

fejezetében valójában a felelősségkonstrukció morális szintjére mutattam rá, még ha a jaspersi terminológia nem is szerepel benne. Mérei Ferencet folyamatosan foglalkoztatta saját sztálinizmusához kapcsolódó szakpolitikai szerepvállalásának dilemmája, ez az erkölcsi munka azonban – ahogyan az értekezés több pontján is rámutattam – sosem jutott nyugvópontra – és azt hiszem, ez a legfontosabb sajátossága. Az **erkölcsi és a metafizikai felelősségnél** ugyanis nem az a jó, ha a gondolkodás bármilyen alapos megokolás nyomán egyszer s mindenkorra nyugvópontra jut, hanem éppenséggel az a jó, **ha nem jut soha nyugvópontra**. Nagyon pontosan fogalmaz Reinhart Koselleck akkor, amikor azt mondja, hogy „ez a kilátástalanság az, amit az emlékezetnek meg kell őriznie”.⁶

Jaspersnél azonban szerepel még egy felelősségfogalom: a metafizikai. Eszerint minden ember társfelelős a „világon elkövetett minden rosszért és minden igazságtalanságért, különösen azokért a bűncselekményekért, amelyek a jelenlétében vagy a tudomásával történnek. Ha nem teszek meg mindent, amit tudok, hogy megakadályozzam őket, akkor társtettes (*mitschuldig*) vagyok. Ha nem tettem fel az életemet mások meggyilkolásának megakadályozására, hanem tétlenül néztem, olyan büntudatot érzek, amely jogilag, politikailag és erkölcsileg sem érthető megfelelően. Az, hogy még élek, miután ilyesmi történt, megbocsáthatatlan büntudatként nehezedik rám”.⁷ Jaspers érthetően nagyon magas erkölcsi posztulátumokat fogalmaz meg. Utóbbiak megszületésük kontextusában teljesen érthetőek voltak (a németek egyenként és összességükben is felelősek a háború minden egyes áldozatáért), ugyanakkor jelen biográfia felelősség-konstrukciójakor túl általános marad. Mérei Ferenc önéletrajzi írásaiból kiszüremkedő penitenciában érzésem szerint van a metafizikai felelősségből is, ugyanakkor gondolkodása az absztrakttal szemben mindig előnyben részesítette a konkrétat. Ezért – Horváth Sándor kérdésére visszatérve – összegezve úgy vélem, hogy a számtalanszor színre vitt **konkrét erkölcsi felelősség** állapítható meg Méreínél – se több, se kevesebb. A morális felelősség rá háruló részét megítélésem szerint soha semmilyen kontextusban nem utasította el, sőt – főként kései, rendezvényirodalmi szövegeiben – barátai, tanítványai, pályatársai előtt folytonosan színre vitte egykori „szerepét”, szüntelen önvizsgálatot tartott.

Opponensem második kérdése az értekezés 4. fejezetében bemutatott Törzset érinti, úgy fogalmaz, hogy „a Törzs elemzése rendkívül izgalmas, de a források önmitologizáló nyelvétől való távolság kérdése végig figyelmet igényel”. Illetve a bírálatban valamivel előbb úgy, hogy a „Törzs mennyiben válik elemző kategóriává és mennyiben marad a vizsgált közeg saját önleírásának továbbgondolt változata”, illetve „ki beszélhetett a Törzs nyelvén, ki maradt kívül rajta, és mennyiben vált a szabadság játéka maga is zárt közösségi fegyelmé”? Ezeknek a kérdéseknek azért is örülök nagyon, mert valóban ez volt az értekezés egyik legizgalmasabb, de legnehezebben megírható fejezete. A családi archívumokból előkerült rendezvényirodalmi szövegek (illetve a hozzájuk kapcsolódó levelek, meghívók, vázlatok stb.) terjedelmi értelemben is figyelemre méltóak (több száz oldalról beszélünk), nyelvezetük azonban módfelett zárt és enigmatikus – nem véletlenül. Előttem is próbálták már „feltörni” a Törzs nyelvi kódjait (György Péter, Horváth Ágnes, Litván György), de – s az analógia megint nem véletlen – sokszor úgy jártunk, mi, későbbi értelmezők, mint a gnosztikus szövegek kiadói, vagyis egy sor közlés homályban maradt. A textusok ugyanis oly mértékig önreferenciálisak, önmagukra – a Törzs tagjainak kollektív élettörténetére – mutatnak, hogy a tagok életútját nem ismerve, szinte értelmezhetetlenek; ebbe a szövegvilágba kerülnek be a Mérei által **utalásnak nevezett konnotációk**, melyeket történeti, irodalmi, vallástörténeti, teológiai motívumokkal szőtt át a többnyire álnéven publikáló szerző.⁸

⁶ Reinhart KOSELLECK, Az emlékezet diszkontinuitása, 2000, 11. évf. (1999) 11. sz., 6.

⁷ JASPERS, *Die Schuldfrage*, 31-32.

⁸ Érdekes adalék, hogy jó pár évvel ezelőtt, felmerült az a lehetőség, hogy a *Tények és tanúk* sorozatban megjelenjen a rendezvényirodalomból egy válogatás. Az egyébként elismert, kiváló kiadói szerkesztő azonban a kéz-

A Törzs – beleértve ebbe az oppozíciót is – belső története szintisza önmitológia, középpontjában a marxizmus és az eszmetörténeti értelemben vett szocializmus, továbbá a tagok saját zsidóságukhoz való viszonya, illetve a nők és a szexualitás állt. A hangsúlyok azonban máshol vannak: az oppozíció időszakában komolyan vették a politikai cselekvés eszmei hátterének megértését, tájékozottak voltak a filozófia, a társadalomkritika területén, tanulmányokat, recenziókat és fordításokat készítettek. Ez a társaság legkésőbb 1931–1932 körül azonban fokozatosan szétesik (Partos Pál, Friedmann Endre [Robert Capa] Berlinbe megy, Justus Pál Párizsba stb.), az itthon maradtak közül Biró Gábor és Szirtes Andor publikál (főként a *Századunkban*), a háború alatti tevékenységükről – túl azon, hogy a férfiak munkaszolgálatot teljesítettek, s közülük többen meghaltak – keveset tudunk. 1945 után az életben maradt tagok többsége a Szociáldemokrata Párt kulturális vonalán dolgozik, Mérei Ferenc pedig 1947-ben csatlakozik a Magyar Kommunista Párt pedagóguscsoportjához. A pártegyesülés, a Rajk-per és a pedológiai határozat azonban véget vet a pártpolitikai cselekvésbe vetett hitnek, s kényszerűen ugyan, de 1954-től újra összejár a régi társaság; ez utóbbi a Törzs. Az itt vázolt, rengeteg **diszkontinuitást** magában foglaló történet ellenére a tagok készpénznek veszik a **folytonosságot**, jóllehet közös aktivitásukból mintegy húsz év kimaradt, sokan meghaltak, a túlélők huszonévesekből negyvenesek lettek, érdeklődésük pedig átalakult.

Amíg a Törzs önmitológiája Kassák Lajos 1926-os hazatérésétől úgyszólván folyamatos történetben csúcsosodik ki, addig az értekezés különbséget tesz a két – a két háború közötti és az 1945 utáni – időszak között. Ez nem pusztán eme értelmiségi társaság sajátossága, de tágabban érdekes adalékokat szolgáltat a baloldali értelmiség kollektív intellektuális életrajzához is. Az elsősorban Karl Korsch gondolkodásából táplálkozó kritikai – határozottan antibolsevik, antisztálinista – marxizmusuk, illetve társadalomkritikai tájékozódásuk olyan *hitt tudás* volt, melynek anticipációjából egy jobb, igazságosabb, egyenlőbb társadalom képe bontakozott ki. Ez az antifasizmusmal összefonódó beállítódásuk a vészkorszak idején megítélésem szerint csak tovább erősödött, a tagok még elszántabbá váltak, így nem csoda, hogy elkötelezettségüktől függően 1945 után többen is kivették a részüket a pártpolitikából (látványosan Justus és Mérei). Az 1949-es Rajk-per (melynek VIII. rendű vádlottjaként ítélték el Justust) és az 1950-es pedológiai határozat (Mérei kizárása az MDP-ből, letartóztatása is szóba került, de végül csak partvonalra tették) jelenti a **törést**. Nyilván nem teljesen véletlen, hogy a Sztálin halálát követő időszakban, Nagy Imre első miniszterelnöksége idején kezdenek el újra összejárni, de a fentebb hitt tudásnak nevezett beállítódásukból szinte semmi sem maradt. Ekkoriban erősödik meg a Törzs játékos–ironikus jellege, nyoma sincs már a harmincas években íródott filozófiai, társadalomkritikai témáknak vagy a forradalmi anticipációnak. Minden túlzásuk és tódításuk ellenére az ügynökjelentésekből az letapogatható, hogy a napi politika iránti érdeklődésük megmarad, de a világmegváltó anticipációt fanyar humorra és iróniára cserélik.

Talán Mérei jelenti megint az egyetlen kivételt, hiszen 1950-es kizárása után 1956 nyarán jelenik meg szakmai nyilvánosság előtt, mégpedig az MTA Pedagógiai Főbizottsága előtt. A Petőfi Körben, illetve az alaposabban a balatonfüredi pedagóguskonferencián kifejtett nézetei, az ekkor meghirdetett szocialista felvilágosodás programja lényegében annyiban különbözik az 1945 és 1947 között publikált tudományos munkáitól, hogy pedagógiája több teret hagy az egyén különösségének. Rehabilitációja ellenére, azzal, hogy 1957 márciusában Kállai Gyula átveszi a köznevelési tárcát, minimális esélye is megszűnt annak, hogy Mérei visszatérhessen és folytathassa a **szocialista felvilágosodás** programját (a fogalom kifejtésére Majtényi György és Standeisky Éva is rákérdezett, később visszatérek rá). Épp az ellenkezője történt annak, amit Mérei szeretett volna: ő lett a Kállai által kinevezett bűnbak. Ezt az 1957 májusában tartott Országos Pedagógus Pártaktíván Kállai név szerint meg is említi, így – noha

irat egy részének elolvasása után azt válaszolta, hogy ezek érthetetlen és zavaros blödlük. A maga szempontjából egyébként tökéletesen igaza volt, ezek az írások kommentár nélkül értelmezhetetlenek.

Mérei pro forma részt vesz az MTA Pedagógiai Bizottságának ülésén 1957 októberében – egyértelművé válik: szakpolitikai célkitűzéseit nem folytathatja. „A börtön nélkül soha nem törtem volna meg” – mondja maga Mérei is, vagyis maga is tudta, 1957–1958 fordulópontot jelentett, de végérvényesen csak a börtönben adta fel korábbi célkitűzéseit. Ez a törés tehát nem pusztán egyetlen pillanatot jelöl, hanem 1950 tavaszán kezdődik az aposztázia, a hit végleges megrendülése pedig valamikor a börtönben fejeződik be.

Eme szívósság ellenére a Törzs tagjai (akik közül Mérei, Zsámboki és Kelemen Imre börtönbe került, Bálint Endre 1957 és 1962 között Franciaországba költözött) már más húrokat pengetnek. 1956 és 1963 között tehát újabb szakadás állt be, a Törzs igazi fénykora a hatvanas ével derekától a hetvenes évek közepéig, az első halálesetekig tart. A rendezvényirodalomban testet öltő törzsi próza ennyiben a szkeptikus relativizmus talaján ál, iróniával balzsamozza be a forradalmi anticipációt, azt az eszmerendszert, amelyre fiatalokukban az életüket tették fel. Nem eltávolodtak vagy megtagadták demokratikus szocialistának, esetleg szociáldemokratának felfogható nézeteiket, hanem a **történelmi és személyes tapasztalataik** nyomán szükségszerűen **megképződő távolságot fejezték ki az iróniával**. Ez a leírás azonban a Törzs szövegeiből egyáltalán nem mutatható vagy hámozható ki, a történelmi és élettörténeti kontextusok nélkül az egész probléma érthetetlen maradna. Ennyiben tehát nem valamilyen vallomásos, referenciális is olvasható, reflektív önéletrajzi prózát írtak, inkább a klaszikus modernség válságából sarjadó irodalmi posztmodernre jellemző intertextuális, töredékes, ironikus prózát alkottak meg. (Utóbbi három sajátosságra hoztam példákat az értekezésben, itt nem részletezném.)

Horváth Sándor kérdésére visszatérve, valóban fontos hangsúlyozni azt, hogy mikor beszélünk a Törzsről allegorikusan, s mikor kritikusan, egyfajta külső szemlélőként. Értekezésként igyekeztem kívül maradni, „feltörni” a rendezvényirodalom belső kódrendszerét, s a kései olvasó számára befogadhatóvá, olvashatóvá tenni a szöveget, de bevallom, az egyes művek humoros nyelvi alakzatai, ironikus atmoszférája sokszor csábítóak voltak, s talán bennragadtam az elbeszélői világban – ez mindenképpen átgondolandó. Egy **zárt társaság hermetikus nyelven** zajló kommunikációja ugyanis akaratlanul is **beavatja** a kései olvasót. Talán ezért nehéz olykor elválasztani azt, hogy elemző kategóriaként – például szubkulturális értelmiségi szerveződésként – vagy az ő szempontjukat átvevő egyszerű rekonstrukcióként tekintünk a Törzs történetére. Nem véletlenül utal Mérei több írásában is, a rendezvényirodalomban és tudományos szövegekben egyaránt az esszéus, illetve a gnosztikus közösségekre, vagy használja a „rejtett tanító”, a „bujdosás” vagy a „választott tanítvány” kifejezéseket; idősebb korában fiktív törzsi és tudományos, értekező prózai szövegeinek nyelvi világa közelít egymáshoz, s valóban nehéz – ha egyáltalán lehetséges – szétválasztani a különböző nyelvi regisztereket.

Horváth Sándor utolsó kérdése Mérei Ferenc tanítványi körére, a kultuszképződésre, a kultikus magatartásra vagy pózra kérdez rá. A benyújtott értekezés valóban nem foglalkozik részletesebben eme kérdéskörrel, ám a Korall kiadó gondozásában megjelent teljes monográfia külön fejezetet szentel a problematikának – ezt foglalnám össze röviden.⁹ A kutatás kezdetén, a munka egyik szorgalmazója, Litván György számtalan egykori szemtanúhoz, ismerőshöz, egykori kollegához küldött el, s szinte mindenkinek volt egy-egy anekdotája vagy *bon mot*-ja Mérei Ferencről. Ezekben a történetekben a pszichológus egyfajta világon túli guru-ként jelent meg, aki szinte mindent előre látott, intuíciós gyógyító képességei a középkori angol és francia királyok görvélykórt gyógyító kézrátéteihez hasonlított. Akkor határoztam el: ahhoz, hogy eljussunk egy társadalomtörténetileg értelmezhető életrajzhoz, ezt a „kásahegyet” le kell hántani. De nem ignorálni kell, hanem szétszedni, elemezni és értelmezni, mert **szerves részét képezte** – főleg az idősödő – Mérei Ferenc **önmagáról alkotott képének**. Az össze-

⁹ K. HORVÁTH Zsolt, *Mérei Ferenc*. I. kötet: *Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945*, Budapest, Korall, 2021, 35-95.

gyűjtött forrásokat (memoárok, interjúszövegek, oral history, sírbeszéd, nekrológ) elsősorban az irodalmi kultusz kutatás és a szociálintropológia módszereivel elemeztem. Mivel Magyarországon az irodalmi mezőben alakultak ki és működnek mindmáig eleven kultuszok, ráadásul Dávidházi Péter és Margócsy István személyében újító szellemű hazai kutatók alapozták meg eme kritikai megközelítést, így elsősorban az irodalmi kultusz kutatás szempontrendszerét kamatoztattam.

A kultikus és a kritikai beállítódás közötti különbség abban áll, hogy az előbbi a kultusz középpontjában álló személy „kifürkészhetetlen tökéletességébe vetett hittel akkor is kész az apológiára – írja Dávidházi –, ha olyasmit tapasztal [...], amit saját normái vagy ízlése szerint minden alkotó művében el kellene ítélnie, s más alkotóknál el is ítél”.¹⁰ A beállítódás első jellegzetessége az, hogy figyelmen kívül hagyja az adott személy esendőségét, ellentmondásosságát, akarva-akaratlanul csálthatatlanságot, illetve megkérdőjelezhetetlenséget tulajdonít a kérdéses személynek. Továbbá magában foglalja bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mindenek fölötti tiszteletét, vagyis egyfajta teljes és feltétlen odaadást. A **szokásrendként** és **nyelvhasználati módként értett kultusz** könyvbeli elemzése az azonosulás tanítványi, baráti, kollegiális szemszögét foglalja magában (Mérei születésnapjai, az 56-os forradalomhoz kapcsolódó évforduló, a Törzs születésnapjai, szilveszter stb.). Mivel a kultusz gyakorlása közösségi vagy társadalmi eseményekhez kapcsolódik, így minden ilyen úgyszólván rituálisan ismétli meg a kultusz nyelvhasználatát és rögzíti szokásrendjét. Mérei Ferenc halála után ezek a mozzanatok részben eloldódtak a személyességtől, s egyre intézményesebb formát öltöttek, az 1989-es emlékülés az MTA-n, illetve az 1996-os megemlékezés az 1956-os Intézetben ennyiben kommunikatív emlékezet procedurális rögzítését jelentette.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a kultikus szemszög kritikai megközelítése nem tiszteltlenségből történt, hanem a kultusz lehántása volt a kognitív esélye annak, hogy eljussunk a társadalomtörténeti életrajz lehetőségéhez (egyébként nagyszerű emberek beszélnek nagyon szépen Méreiről, ezzel önmagában nincs semmi baj). Szerzőként azonban én nem tartoztam Mérei Ferenc köréhez, nem voltam vele közvetlen viszonyban, így a róla kialakított kép csak is az összegyűjtött forrásokból származik. A különböző közlésekből kiszüremkedő kép azonban ellentmondásos volt, a múlt kutatójának pedig – ahogyan fentebb már szóba került – kifejezett célom volt ennek integrálása az életrajzba. Amellett, hogy a szuperlatívuszokban, túlzó retorikával megfogalmazott jellemzéseket elemeztem, milyen szerepet vagy minőséget társít egy-egy közeli barát vagy kolléga Méreihez, fontosnak tartottam az őt demonizáló beszédrendek valóságtartalmának is utánajárni (ezek mind az 1948 és 1950 közötti időszakra vonatkoznak). Minden esetben az derült ki, hogy kemény megjegyzések mögött inkább indulat, előítélet vagy hallomás (pletyka) áll; sem a forrásokból táplálkozó történeti rekonstrukció, sem az utánajárás nem igazolta ezeket a vádakat. Itt talán Ember Mária 1989-es visszatekintése vagy Mohás Livia *Jessze fája* című regényének egy-egy részlete a legszemléletesebb példa.¹¹

Ember Mária évtizedeken keresztül személyes, baráti kapcsolatban állt a Mérei családdal, emlékezésében mégis kitágít és különös jelentéssel lát egy a Petőfi Körben megtörtént mozzanatot. Severini Erzsébet felszólalásában Mérei Ferencet is felelőssé tette, azzal gyanúsítva őt, hogy – Ember Mária szóhasználatában – „kinyírt”, a kiadott jegyzőkönyv szövege szerint „elbocsátott” szakembereket.¹² A szóhasználat sem mindegy, de a kutatás során a kezembe került az egykori Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet kórlaptárában Severini Erzsébet dossziéja. Eszerint az 1928-tól, 23 éves korától folyamatos pszichiátriai kontroll alatt

¹⁰ DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje”*. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza, Budapest, Gondolat, 1989, 8.

¹¹ EMBER Mária, A tanár úr álmai, *Élet és Irodalom*, 33. évf. (1989) 48. sz., 6., illetve MOHÁS Livia, *Jessze fája*, Budapest, Argumentum, 2003, 138.

¹² Utóbbira lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, Hegedűs B. András és Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 141.

álló pszichológusnőt **paranoid szkizofréniával** kezelték. Persze ettől még igaz is lehet az elbocsátás, ám már a korszakban sem vették komolyan folytonos bejelentéseit: Alexits Györgynek, a Magyar Tudományos Tanács főtítkárához ugyanúgy panaszos beadvánnyal fordult, mint Román József egészségügyi miniszterhez. Ezekben nemcsak Mérei Ferencet, de feleségét Verát éppúgy támadta, mint Kardos Lajost vagy Molnár Imrét. Jóllehet nem vagyok pszichiáter, tehát nem nyilváníthatom teljesen alaptalannak Severini bejelentéseit, de az mindképpen gyanússá tette hihetetlen aktivitását, hogy nemétől függetlenül úgyszólván minden a pszichológiai mezőben pozíciót betöltő személyt támadott. Ami pedig Mohás Livia (1928–2024) író, pszichológus regényének egyik jelenetét illeti: Mérei Ferenc ott a „kínai hóhér” szerepét játssza el, s mivel semmilyen szövegpárhuzama nem volt a kultuszban, így annak idején felkerestem a szerzőt, s rákérdeztem a jelenet alapjára. Nagyon kedvesen fogadott, jól elbeszélgettünk, de magáról a jelenetről mindösszesen annyit mondott, hogy ő ezt valakitől hallotta, de fogalma sincs, hogy igaz volt-e vagy sem. A fikció nem igazságköteles, a szerző játszhat a fantáziával, ugyanakkor a jelenet – még ha M. Ferencként utal is rá – meglehetősen ködös, homályos – ez a sejtetés anyanyelve. Noha Mohás maga állította, nem tudja, megtörtént-e az eset, ettől függetlenül tényszerűen nem tudjuk cáfolni, ám újabb érdekes adalékot kaptunk a kultusz – ezúttal negatív változatának – működésmódjáról.

Horváth Sándor bírálata még egy fontos hiányosságra hívja fel a figyelmemet: az értekezés, tágabban a teljes, kétkötetes életrajz explicit módon nem teszi egyértelművé milyen általánosabb társadalomtörténeti, tudomány- és kultúratörténeti vitákhoz szól hozzá. Való igaz. Ha röviden össze szeretném foglalni, mi is volt az értekezés szüzséje, akkor azt mondanám, arra keresett választ: kik voltak és milyenek voltak a baloldaliak? Miért csatlakoztak a 20. század első felében, többnyire kispolgári családból származó asszimiláns fiatalok baloldali (szociáldemokrata, szocialista, marxista, anarchista) befolyás alatt álló csoportokhoz, s ez a világnézet mennyiben határozta meg az életüket, illetve hogyan reagáltak a létező szocializmus kialakulására és hanyatlására? Ezek tehát a fő kérdések, s ígérem opponensemnek, aki valóban nem egyszer javasolta a rövidített idegen nyelvű kiadást, hogy eme kérdéseket explicitte teszem.

Majtényi György bírálata középpontjában is rendkívül fontos nyelvi elem, s többször is rákérdez a fogalomhasználatra: vajon magyarázó erejű conceptusokról van szó az értekezésben, olyanokról, amelyeket a társtudományok (szociológia, politológia, irodalomelmélet) használnak vagy inkább metaforikus sűrítésekről, melyek inkább megneveznek egy-egy jelenséget. Szóba kerül az opponenciájában a szinoptikus szemlélet, az EPOCHENWOLLEN, a kronotoposz, a szocialista felvilágosodás, az eretnek empirizmus, a belső gyarmatosítás, a liminalitás, az anti-struktúra, az árkánium-nyilvánosság, a restauratív utópia, a programideológia, az állapotideológia, a sui generis és a decentrált szabálytalanság használatának módja. Úgy érzem, ezekben az esetekben mindig igyekeztem a főszövegben világossá tenni, a lábjegyzetekben pedig hivatkozásokkal segíteni az olvasót. Ezzel együtt elismerem, hogy nyelvhasználatom eltér attól, amit annak idején Marc Bloch a történészek „természetes nyelvezetének” nevezett. Ebben nemcsak franciaországi egyetemi tanulmányaim játszottak szerepet, melyek során a történelem és a társadalomtudományok mindig együtt szerepeltek, s ez sok klasszikus szociológiai és antropológiai szöveg megismerését tette lehetővé, de az is, hogy az ELTE Bölcsészkarán szabad bölcsész és média szakos hallgatóknak elsősorban szociológiai klasszikusokat és kritikai társadalomelméleteket tanítottam tizenöt éven keresztül.

Ám Majtényi György éles szemmel emelt ki két példát, ahol a fogalom magyarázó ereje és metaforikus utalása összecsúszik, s ebben opponensemnek igazat kell adnom. Az egyik a **szocialista felvilágosodás**, a másik – ráadásul német formában – az **EPOCHENWOLLEN**. Előbbi ugyan Mérei Ferenc nyelvi konstrukciójának tetszik, melyre annak idején Litván György hívta fel a figyelmemet, ugyanakkor a korszak zsargonjához is tartozik. Az értekezés

74. oldalán idézem Németh Lászlót, aki **szocialista 18. századról** beszél (s a közművelődés tekintetében hasonlót ért alatta mint Mérei),¹³ s hozzátehetnénk Hegedüs András egykori miniszterelnök, később marxista szociológus példáját is, aki szintén használja a szocialista felvilágosodás kifejezést (ezzel azonban az értekezésben nem tértem ki). „1953 júliusától kezdődően ugyanis elemi erejű felvilágosodási folyamat indult be egész Kelet-Európában – írja Hegedüs –, de főleg Magyarországon, abban az értelemben, ahogy ezt a fogalmat a 17-18. századi Nyugat-Európában használták. A felvilágosodás azonosult a kritikai szellemmel, a kész tételek és »igazságok« elvetésével. Ez a folyamat önálló gondolkodásra törekvést, az előítéletek és a misztikus gondolkodás folyamatos felszámolását jelentette. (...) Ez az 1953-ban elindult folyamat, amit legszívesebben **szocialista felvilágosodásnak** neveznék”.¹⁴ Egy másik szöveghelyen Hegedüs még ki is terjeszti a szocialista felvilágosodás fogalmát, s úgy fogalmaz, hogy 1956 után eme szellemi törekvés még fel is erősödött.¹⁵ Ezekből a példákban is sejthető tehát, hogy nem pusztán Mérei Ferenc nyelvi konstrukciójáról van tehát szó, hanem a korszakban használatos metaforáról (melyet a pszichológus talán először használt, bár az elsőség kérdésének nincs igazi jelentősége), melyet minden használója „átfordított”, adaptált a saját problematikájára. Az értekezés 336. oldalán magam is utalok arra, hogy mind a korszak cselekvői, mind az utókor szemszögéből dolgozó történészek kiemelték, hogy az 1953 utáni időszak sürgés-forgása emlékeztet a felvilágosodás légkörére.¹⁶ Majtényi Györgynek teljesen igaza van abban, hogy a Hegedüs András vagy Németh László által használt, **kiterjesztett formában a szocialista felvilágosodás inkább találó metafora**, mint tudományosan jól lehatárolt fogalom marad. Ha a Mérei által használt megszorított – a gyermekközpontú, demokratikus szemléletű pedagógiára (pedológia), az emancipatorikus köznevelésre vonatkozó – értelemben, akkor viszont egy a pedagógiatörténetben jól lehatárolható, bár módfelett rövid időszakot kapunk: az 1956 októberétől nagyjából 1957 márciusáig. Ám mivel Mérei köznevelés-felfogása lényegileg ugyanaz maradt, mint 1945-ben, ezért az értekezésben – távolodva tehát az imént vázolt elsődleges kontextustól – visszaható érvénnyel kiterjesztettem a szocialista felvilágosodás fogalmát az nyolcosztályos általános iskola elindításának szimbolikus pillanataig.

Ennek középpontjában az emancipatorikus, gyermekközpontú, demokratikus nevelés eszméje áll, mely a regeneráció révén előkészíti az új, demokratikus szellemű társadalmat, melyben komoly szerep jut az igazságosság eszméjének. A gyermekek közössége ennyiben **demokratikus laboratórium** („a demokratizmus góca”, Mérei szavával), melyben keretén belül „születik meg” a demokratikus szellemű állampolgár. A projekt ennyiben rímél Kant ismert fordulatára, miszerint a „felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából”.¹⁷ A pedagógia nagy korszakának jelentősége azonban nemcsak abban áll, hogy a Bildung (a nevelődés, formálás, művelődés) révén megalapozza eme regenerációs munkát, hanem abban is, hogy a gyermekkort olyan termékeny, kifejezetten pozitív, soha meg nem ismétlődő fogékony életszakaszává tette az emberi életnek, mely felfogás korábban nem léte-

¹³ NÉMETH László, Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz (1962), in *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások*, Grezsa Ferenc (szerk.), Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1989, 280. A szöveg kontextusa azonban nagyon más, hiszen Németh 1962-ben, Aczél György felkérésére írta a tanulmányt, amikor Mérei épp börtönben volt. Vö. AGÁRDI Péter, Király István, Pándi Pál és a népi-nemzeti kérdés, in *Nemzeti irodalom – történelmi emlékezet. Tanulmányok, cikkek, interjúk*, Pécs, Kronosz, 2024, 242.

¹⁴ HEGEDÜS András, *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*, Budapest, Kossuth, 1988, 208.

¹⁵ SZÁNTÓ Miklós, Beszélgetések Hegedüs Andrással, in *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületéséről az 1960-as években*, Rozgonyi Tamás (szerk.), Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 2007, 15.

¹⁶ Vö. STANDEISKY Éva, A Petőfi Kör: értelmiségi viták 1956 nyarán, *História*, (2006) 6–7. sz., 86–90., itt: 86: „[A] felvilágosodás szellemiségét idéző Bessenyei György helyett a politikailag-ideológiailag többféleképpen is aktualizálható 19. századi költőt, Petőfi Sándort választották cégérül”.

¹⁷ Immanuel KANT, Válasz a körkérdésre: mi a felvilágosodás?, in *Vallás a pusztta ész határain belül és más írások*, Hermann István, Láng Rózsa, Radnóti Sándor (szerk.), Budapest, Gondolat, 1974, 77.

zett. Összegezve, úgy érzem a szocialista felvilágosodás mindkét használatának **van szemantikai fedezete**, bár kétségtelen, hogy a Hegedüs András vagy Németh László által használt kiterjesztett értelem nem kedvez a pontosságnak. A bírálatban felvetett másik példában azonban teljesen igazat adok Majtényi Györgynek: az Alois Riegl és Erwin Panofsky nevéhez kapcsolható Kunstwollen mintájára formált **Epochenwollen** német kifejezés (Perneczky Géza nyelvi leleménye) – a 30. oldalon adott magyarázat dacára – némileg homályos marad. Ugyan **korszakalkotó akaratként** is hivatkozom rá, vagyis olyan temporalitásként, mellyel az egykori cselekvők tudatosan el óhajtják választani önmagukat és cselekedeteiket a megelőző időszak szellemiségétől (itt nyilvánvalóan a Horthy-korszaktól), de igaz, hogy a magyar nyelvű olvasónak ez az idegen kifejezés aligha segít a megértésben. A könyv esetleges újrakiadása esetén ezeket mindenképpen korrigálandóak.

Majtényi György második kritikai észrevétele szintén rendkívül izgalmas. A „Mannheim-, Durkheim-, Piaget- és Lewin-hatások esetében a szerző többnyire konkrét recepciós kapcsolatokot is kimutat. A Törzs léteéhez kapcsolódó szövegek elemzésekor alkalmazott Bataille-, Eliade-, Simmel- és más szövegösszefüggések egy része azonban inkább értelmező analógia. Ezek az analógiák fontosak és inspirálóak – írja bírálóm –, de célszerű lenne még következetesebben elválasztani a bizonyítható történeti recepciót a kutató által utólagosan alkalmazott értelmező, illetve összehasonlító modellektől”. Opponensem nagyon pontosan látta, hogy a köznevelés recepciójának tudásszociológiai megalapozásakor valóban nagyon tudatosan veztettem le a közvetett és közvetlen hatásokat. A Törzs mágikus, titkos, transzgresszív funkciójának elemzésekor azonban nem tulajdonítottam jelentőséget annak, hogy eme hatások mibenlétét firtassam. Megelégedtem annyival, hogy az 1920–1930-as évek fordulóján Párizsban tartózkodó Mérei Ferenc és barátai bizonyosan találkoztak a szürrealizmussal és az antropológiai szcénával. Ezzel kapcsolatban Vajda Lajos ihletett látogatásai a Musée de l’Homme-ban közismertek, Mérei pedig ma is beszámol a szürrealizmushoz fűződő ellentmondásos viszonyáról (idézem is az értekezés 531. oldalán) vagy Émile Durkheim *A vallási élet elemi formái* című munkájának rá tett hatásáról. Mindezzel együtt jogos a kritika, a transzgresszió értelmezésekor nem keresek közelebbi kapcsolatot.

dont l'expression publique fut le Collège de Sociologie
qui disparut à la guerre. Entre 1940 et 1944, nous
étions très éloignés, moi dans l'armée américaine, et
lui dans la Résistance en France. À la Libération, nous
nous sommes retrouvés à Paris et il me dit qu'il avait
adhéré au P.C. dans la clandestinité. Puis il est
retourné en Hongrie et j'en ai eu une brève lettre
à Berlin peu avant sa mort.

Je l'aimais bien.
Le seul survivant des temps anciens qui puisse
nous être utile, peut-être mieux servir Pierre Andler,
avec lequel je n'ai pas de relations, et dont je n'ai pas l'adresse.
Très fidèlement à la mémoire d'Irene et
bien amicalement à vous.

Patrick Waldberg

P. Waldberg levele, 1985, autográf kézírás, a szerző tulajdonában

A Törzs és a francia szürrealista szcena közötti közvetlen kapcsolat igazolására álljon itt egy publikálatlan levél, mely ugyan régóta a birtokomban van, de az értekezés készítésekor nem használtam fel. Írója a Kaliforniában született, de egész életét Franciaországban töltő Patrick

Waldberg művész, kritikus, címzettje pedig Antalffy Mária, a Törzs-tag Kelemen Imre második felesége.¹⁸ A levél 1985-ben keletkezett, az akkor már özvegyként élő Antalffy Mária elhunyt férje franciaországi kapcsolataira kérdezett rá, azokra az időkre tehát, amikor még Kelemen Imrével nem ismerték egymást.

Íme, a teljes levél fordítása: „Attól tartok, nem tudok úgy válaszolni levelében feltett kérdéseire, ahogyan szerettem volna. Imrével való kapcsolatom 1932-re nyúlik vissza, amikor is a Boris Souvarine által alapított és vezetett Demokratikus Kommunista Kör tagjai voltunk, amelyben számos, a marxizmushoz hű, de a sztálinizmust elutasító értelmiségi gyűlt össze. Később, 1935 körül még együtt voltunk a Contre-Attaque mozgalomban, Georges Bataille és André Breton égisze alatt, majd egy titkosabb jellegű szervezetben, az Acéphale-ban, amelynek nyilvános megnyilvánulása a Collège de sociologie volt, amely a háború alatt megszűnt. 1940 és 1944 között nagyon távol voltunk egymástól, én az amerikai hadseregben, ő a francia ellenállásban. A felszabaduláskor Párizsban találkoztunk, és elmondta, hogy titokban belépett a Kommunista Pártba. Aztán visszatért Magyarországra, és csak röviden találkoztunk nem sokkal halála előtt. Nagyon kedveltem őt. Az egyetlen túlélő a régi időkből, aki talán többet tudna mondani Önnek, Pierre Audler lenne, akivel nincs kapcsolatom, s akinek így a címe sincs meg. Imre emlékéhez hűen, baráti üdvözzel. Patrick Waldberg”.

Eme levél ismeretében egyértelműen kijelenthetjük, hogy az értekezésben egyfajta látens szellemi kapcsolatot feltételező értelmezés a közvetlen kapcsolat és hatás próbáját is kiállja, amennyiben Kelemen Imre – aki Méreitől vagy Vajdától eltérően nem tért vissza a harmincas évek derekán Magyarországra, csak 1947-ben – nem pusztán ismerte a Georges Bataille, Pierre Klossowski, Roger Caillois, André Masson, Michel Leiris és mások nevével fémjelezhető társaságot, de aktív tagja is volt annak.¹⁹ Utóbbiról ad számot az a Marina Galletti jóvoltából megjelent szövegkiadás, melyben 11 db szöveg kapcsolódik Kelemen Imréhez (köztük Bataille hozzá íródott két levele).²⁰ Jóllehet egyéb információk is arra engednek következtetni, hogy a francia szürrealizmus, az Acéphale és az antisztálinista Demokratikus Kommunista Kör nagy hatással volt az utóbb a Törzs tagságát képező akkori fiatalokra, ám a Kelemen Imre és Georges Bataille közötti kapcsolat teljesen egyértelművé teszi, hogy nem pusztán irodalmi, de közvetlen szellemi hatásról van szó. Ahogyan említettem, a fentebbi levél régóta a birtokomban volt, ám ezt a szálát nem bontottam ki az értekezésben. Ennek problémája azonban már Majtényi György következő kérdéséhez is tartozik: meddig terjeszthetőek ki az egyes kontextusok határai, mennyire térhetünk el a főtémától? Meddig marad magyarázó erejű, s honnan válik redundánssá egy-egy kontextus részletező kibontása?

Úgy érzem, ezek nehéz módszertani, ismeretelméleti kérdések, melyekre nem lehet általános választ adni. Az értekezés készítésekor úgy éreztem, Kelemen Imre és az Acéphale története talán nem ér meg még 8-10 oldalt az amúgy is egyre terjedelmesebbé váló szövegben. Még több név és még több ismeretlen referencia rövid ismertetése nem biztos, hogy segít a megértésben. Ugyanakkor opponensem teljes joggal kereste a közvetlen kapcsolatot és hatást az értekezésben. Érvelése meggyőzőtt arról, hogy talán érdemes lett volna egy részfejezetben erre kitérni, mentségemre szóljon, hogy épp eme szál alaposabb kibontásán dolgozom. (A 2024-ben megjelent *Szívképzés* című kötetem több olyan szöveget tartalmaz, mely nem vagy nem egészében lett része a Mérei-életrajznak, s ez is jól mutatja, hogy egy társadalmi életrajz kontextuális határait nem egyszerű meghúzni.) „A szerző szándéka szerint Mérei Ferenc alakja nem díszletek előtt mozgó főszereplő az elemzésben – írja Majtényi György –, hanem

¹⁸ Waldbergre lásd Jérôme LEROY, Georges Bataille et Patrick Waldberg ou le beau visage de la subversion, *Revue des deux mondes*, 1999. július–augusztus, 155-160.

¹⁹ Vö. Stuart KENDALL, *Georges Bataille*, London, Reaktion Books, 2007, 133.

²⁰ Georges BATAILLE, *L'apprenti sorcier. Du Cercle communiste démocratique à Acéphale. Textes, lettres et documents, 1932–1939*, Marina Galletti (szerk.), Paris, Éd. de la Différence, 1999, 156-157, 179-182, 265-267, 385, 425-427, 519.

életpályája a kortárs társadalmi, politikai és tudományos viszonyok része a disszertációban. Ez a megközelítés alapvetően üdvözlendő. Bizonyos szövegrészekben azonban Mérei alakja hosszabb időre eltűnik az elemzésből, és a disszertáció önálló eszme-, intézmény- vagy kultúrtörténeti tanulmánnyá alakul át. A Mannheimről (40-41. o.) és Durkheimről (55-59. o.), a zsidó messianizmusról (267-275. o.), a titkos társaságokról (106., 328-329. o.) vagy a gyarmatosításról (326-327. o.) szóló kitérők önmagukban magas színvonalúak, de nem minden esetben kapcsolódnak azonos intenzitással az elemzés életrajzi fősodrához.

Az idézetben szereplő szerzőkhöz kapcsolódó fejtegetéseknek az volt a céljuk, hogy elméletileg megalapozzanak olyan belátásokat, melyek a magyar pedagógiatörténetben ebben a formában nem szerepelnek. Mannheim tudásszociológiája megítélésem szerint elengedhetetlen ahhoz pedagógiai szempontból, hogy megértsük: miért ennyire fontos az emancipatorikus köznevelés a demokrácia ügyének? Ez a hatás az akkori Nagy-Britanniából és Franciaországból érkezett, a nyolcosztályos általános iskola pedagógiai credoja ebből táplálkozott, s hangsúlyozottan nem szovjet mintára készült 1948-ig az új iskola. Durkheim pedig azért szerepel ily részletességgel, mert ő Mérei Ferenc „sötét lova”: az a tudós, akitől nagyon sok mindent átvett, akinek szelleme átítatta a 20. század első felének francia egyetemi életét, s akivel Mérei pont olyan kegyetlenül bánt, mint ahogy a francia szociológus kezelte a korabeli pszichológusokat. Ezzel együtt jogos az a bírálat, miszerint akár személy szerint Mérei munkássága iránt érdeklődő, akár a köznevelés fejlesztéséről tájékozódni kívánó olvasónak miért kell átrágni magát tudásszociológiai alfejezeteken.

Összekapcsolva eme dilemmákat Horváth Sándor bírálatával, melyben kétszer is javasolja, adjam ki a teljes életrajz erősen rövidített angol nyelvű változatát, talán az lenne az optimális megoldás, ha ezeket az elméleti részeket kihagynám, mert túlzottan elkanyarodnak a voltaképpeni tárgytól. Ezzel Ständeisky Éva bírálatának az a szintén jogos felvetése is válaszra talál, miszerint az értekezés bizonyos pontokon túlírt, melyre magyarázatként mondhatnám azt, hogy pedagógusként mindig arra törekszem, hogy érthető legyen az üzenet, de ettől még ami túlírt, az túlírt – elfogadom. Mindezeket túl azonban ennek az értekezésnek a lapjain mindvégig szerettem volna fenn tartani valamit abból, amit Jacques Revel anno **kísérletezésnek** nevezett. Giovanni Levi könyve kapcsán jegyzi meg, hogy a könyv elolvasása azzal az intellektuális kalanddal lepi meg az olvasót, hogy az utolsó lapon, nem pontosan tudja, miről is szólt ez az egész, ki vagy mi volt a főszereplője, illetve témája. A címbeli ördögűző ugyanis elég gyorsan eltűnik a szövegből, vagyis aki hagyományos életrajzra számított, az gyorsan elveszíti a fonalat. „Ugyanakkor nagyon is életrajz – szögezi le a francia történész –, amennyiben hajlandók vagyunk felvetni a kérdést, »mi a releváns és mi a jelentéktelen, amikor az ember életrajzot ír«, vagyis elgondolkodni azon, milyen feltételek között és milyen összefüggésben ölt testet és nyer értelmet egy ilyen történet”.²¹ Mindezzel együtt a több helyről hasonló következtetésekkel operáló bírálat tanulságait illő és célszerű megfogadni, hiszen a kísérleteknek is megvannak a maguk korlátai.

Majtényi György utolsó megjegyzése a dolgozat lezárását, de legfőképpen az összegző megállapításokat hiányolja. Az értekezés alapjául szolgáló kézirat a valójában 2022-ben megjelent kötet szerkesztett változata, a főszövegen – a módszertani rész beiktatásán kívül – érdemi változtatás nem történt. Itt az értekezés és a megjelent könyv közötti funkcionális különbség a kérdés: mire szolgál az egyik, mire a másik? Az academic writing szabályai valóban kíváncsnak tartják, különösen nagyobb terjedelmű munkáknál az összefoglalást, melyben a szerző összeveti premiszáit a kutatás nyomán nyert eredményekkel. Ez különösen akkor izgalmas, ha az anyaggyűjtés és az archív anyagok feldolgozása során átalakul a kutatás elején felállított hipotézis, s újabb problematika kerül terítékre. Ilyen hipotézisváltó változásra Mérei Ferenc élettörténetének kutatása során nem bukkantam, a szöveg elkészítése során azonban, ami önmagában több évet vett igénybe, némileg átalakult az íráshoz való viszonyom. A szövegben – ahogyan opponenseim is jelezték – változtatják egymást a tudományos fogalmakkal, eszmetörténeti fejtegetésekkel telített nehezebben olvasható, illetve az olvasmányosabb, esszéisztikusabb részek. Az írás előrehaladtával egyre

²¹ Jacques REVEL, Történelem földközlelől, in Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001, 22.

inkább azt tartottam szem előtt, hogy az elkészülő **könyv** befogadható, követhető, áttekinthető legyen, ezért helyeztem el több kereszthivatkozást (pl. „ahogy a 3. fejezetben már láthattuk”) vagy visszautalást bizonyos személyekre, akik más kontextusban korábban már előkerültek. A Mérei Ferenc halálával végződő szöveg szándékosan poétikus maradt – *József Attila: Majd megöregszel* című versének parafrázisa –, ami után dramaturgiai szempontból úgy éreztem nem lehet, s talán nem is érdemes rövid összegzésben összefogni a szálakat vagy elsimítani az élettörténet ellentmondásait. Formai szempontból talán szerencsés lett volna, de tartalmilag nem éreztem szükségnek, hogy az **összefoglaló téziszfüzet** mellett még egy összegzés álljon, így utóbbtól elálltam.

Standeisky Éva bírálata több nagyon érdekes **metakérdést** vet fel. Opponenciáját úgy kezdi, hogy „mivé lényegül a tudományos műveket is inspiráló *önéletrajz*, amikor a tudós kutató *életrajzot* ír belőle? A tudományosság követelményeit betartó *életrajzíró önélete* beleszüremkedik-e a szövegébe? A tudományos feldolgozásból megismert élet hat-e az életrajz olvasójára?” Standeisky Éva régóta követte és segített Mérei Ferencsel kapcsolatos kutatásaimat, a Kassák Lajos személyéhez kapcsolódó tanulmányai, könyvei pedig különösen fontosak voltak munkámban. Bírálóm azt is tudja, hogy a kutatói lét mellett mindig fontosnak tartottam a pedagógiai elkötelezettséget, az oktatást, s ebben bizony Mérei Ferenc egyfajta modell volt számomra. Kérdésére természetesen az a válasz, ahogyan erre egykori PhD-témavezetőm, Kövér György is figyelmeztetett, ha életrajzíróként nagyjából tizenöt évet eltölt az ember kutatása szubjektumával, úgy akkor is átforgatja, átalakítja világlátását, ha nem veszi észre, nem tudatosítja. Ha azonban szerzőként némi önismerttel bírunk, akkor eme változásokat magunkon is észleljük. Bennem az egyik lehangsúlyosabb változás a fentebb említett pedagógiai elhivatottság vállalása volt, mely nemcsak a 2011 és 2018 között működő Mérei Ferenc Szakkollégium megalapításához és működtetéséhez kötődött (főként a kiscsoportos együttműködés pszichodinamikája érdekelt), de ahhoz az egyetemközi csoporthoz is, mely a kritikus szemléletű hallgatókat összefogva 2011 és 2013 között síkra szállt az egyetemek felülről erőltetett, kedvezőtlen átalakítása ellen (Hallgatói Hálózat). Bárhogyan is van, utóbbiban Mérei Ferenc 1956-os bölcsészkarai ténykedése is komoly hatással volt rám, noha erre közvetlen utalás értelemszerűen nincs a szövegben.

Talán első látásra ezek nem tartoznak szorosan egy akadémiai doktori vitájához, ugyanakkor olyan metakérdések, melyek visszavezetnek bennünket a történelemtudomány és a nyelvi fordulat problematikájához, nevezetesen **menyiben írás a történetírás**, milyen **szerepe van a szerző értékválasztásainak** a feldolgozott témát illetően. Nyilvánvaló, hogy az értékválasztásaimban is van közös az értekezés főszereplőjével: az emancipatorikus közoktatás, az igazságosság, a demokratikus értékpolitika, a kiscsoport, az avantgárdhoz való vonzódás mind olyan sajátosságok, melyek részben a kutatás előtt is megvoltak, s közben csak felerősödtek. Horváth Sándor, Majtényi György és Standeisky Éva is utaltak arra azonban, (s erre magam is nagy hangsúlyt fektettem), hogy az elektív affinitások ellenére az életrajz **kritikai jellegű** legyen (a hagiográfia éppúgy kerülendő műfaj, mint a „feketekomény”), s főként a köznevelés élén eltöltött rövid, de vitatott időszak is kiegyensúlyozott bemutatást kapjon. Eme kiegyensúlyozottság azonban azzal is jár, hogy egy-egy jelenséget vagy szereplőt többször, több oldalról is megvizsgálunk, megforgatjuk, más szemszögből is szemügyre vesszük. Többen is teljes joggal szóvá tették, így Standeisky Éva is, hogy a szöveg bizonyos pontokon túlírt, s úgy érzem, ezek a hosszas, a tárgyat több oldalról is vizsgáló exkurzusok részben magyarázatot adnak arra, miért tűnik bizonyos pontokon „soknak”, holott lehetne letisztultabb, határozottabb olykor az érvelés.²² Mindemellett opponensem azt is megjegyzi, s ez különösen jól esett, hogy „nyitott műnek” fogja fel értekezésemet, melyben elegendő információ van arra, hogy az olvasó maga is állást foglaljon, továbbgondoljon egyes pontokat (noha ez megint csak a túlírás felé mutat).

Majtényi Györgyhez hasonlóan Standeisky Éva is rákérdezett a szocialista felvilágosodás és a demokratikus szocializmus fogalmaira. Az előbbi fentebb tárgyaltuk, de utóbbira még nem volt módom kitérni. Hazai kontextusban a demokratikus szocializmus úgyszólván fából vaskarika. Az ún. államszocializmus mifelénk a diktatúra formájával kapcsolódott össze, s ha esztörténe-

²² HAVASRÉTI József, Élménykörök és életstratégiák, *Műút*, 93. sz. (2024), 104-109.

tileg el is tudjuk gondolni, első látásra mégis oximoronnak hathat a szóösszetétel. Azt azonban nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a munkásmozgalomhoz kapcsolódó, meglehetősen heterogén, rendkívül sok irányzatot és árnyalatot magában foglaló **baloldal nemzetközi**, mai fogalmaink szerint **globális** volt. Az emigráció azért fontos a 20. század elején született nemzedéknek, mert olyan tapasztalati térbe kerültek, mely a hazájukat el nem hagyó sokaság számára nem volt látható: Párizs globális nagyváros volt, hihetetlen sokszínű emigrációval, s a rendőrprefektúra levéltárának köszönhetően meglehetősen sokat tudunk a nagyobb részt politikai, kisebb részt etnikai alapokon szerveződő társaságokról. Ahogy Majtényi Györgynek az Acéphale-ra vonatkozó kérdésénél is láthattuk, a Boris Souvarine dominálta **Demokratikus Kommunista Kör** kifejezetten éles kritikával illette a korabeli Szovjetuniót és Sztálint, vagyis olyan kommunizmust képzeltek el – s ez aztán végképp oximoronnak tűnik – mely a demokrácia közvetlen formáit részesíti előnyben.

Persze ha a két háború közötti hazai baloldal történetét vizsgáljuk, akkor is találunk erre példát. Az értekezésben szereplő ún. opposíció éppúgy antisztálinista volt, s nem véletlenül választotta azt a Karl Korschot szellemi vezetőül, akit 1926-ban épp a bolsevikokat kritizáló retorikája, illetve az Entschiedene Linke megalapítása miatt zártak ki a Német Kommunista Pártból. Mérei Ferenc szempontjából számunkra talán a **megvesztegethetetlenség** a legfontosabb: az a **szellemi autonómia** és annak a **kritikai erélynek a fenntartása** a pártfegyelemmel szemben, 1949–1950 fordulóján. Számára ez nem absztrakt, elvi probléma volt akkor, hanem „élesben” lejátszódó döntések sora. A Horváth Sándor által is kiemelt **eretnek empirizmus ugyanis** a központilag meghatározott, ideologikus sztálinista eszménypedagógiájánál jóval nagyobb teret hagyott a gyermek szubjektivitásának, választásainak, érdeklődésének. Sőt, Mérei ezt találta valójában előremutatónak, tudniillik, hogy az **alulról szerveződő, választott együttes cselekvés és teljesítmény** (melynek modellje nála a kollektív gyermekjáték volt) kell, hogy a **demokrácia kultúrájának alapja** legyen. Ez minden ízében antisztálinista attitűd; ugyanakkor **demokratikus** a választott cselekvés okán, s egyben **szocialista** az igazságosság és az egyenlőség elveinek szorgalmazása miatt. Ez a demokratikus szocialista attitűd azonban nem pusztán Mérei Ferencre volt jellemző, ez a Kassák Munka-köréből levált opposíció úgyszólván minden tagjára érvényes volt. És egyben arra az élettörténeti kérdésre is választ ad, honnan merítette a pszichológus – némi altruizmus ellenére – azt az erőt, mellyel szembe mert helyezkedni az akkori MDP fősodrával. A demokratikus szocializmusnak ez a szála eszmétörténeti szempontból úgyszólván láthatatlan és jelentéktelen, de ettől még létezett. A vizsgálati lépték variálása, a társadalmi életrajz mint a politikai akaratképzés mikrofizikájának elemzése pedig újabb muníciót adhat az államszocialista hatalom működésének sokszínű megközelítéséhez.

Végezetül még egyszer nagyon köszönöm bírálóimnak az értekezés elolvasásába és értékelésébe fektetett idejüket és energiájukat, meglátásaik, kritikai észrevételeik és javaslataik meggondolkodtattak, bizonyos pontokon újraértékelésre, illetve folytatásra késztettek. Észrevételeikből nagyon sokat tanultam, felvetett szempontjaikat pedig a jelentősen rövidített idegen nyelvű kiadásba mindenképpen beépítem.

Budapest, 2026. október 26.

K. Horváth Zsolt